

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

О.М.МАЙБОРОДА

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ:
СУМНІ ПІДСУМКИ „КРИТИКИ" ЗАХІДНИХ КОНЦЕПЦІЙ**

Препринт № 8 (20)

Київ 1990

Майборода Олександр Микитович - кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник Центру національних відносин
АН УРСР.

Автори матеріалів, вміщених в препринтах, висловлюють свою
особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору
редколегії.

Редколегія: І.М.Хворостяний (головний редактор), В.Ф.Верстюк,
О.В.Гарань (відповідальний секретар), В.М.Даннленко, В.С.Коваль,
О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.Н.Табачник, І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією
препринтів обов'язкове.

Текст набраний на комп'ютерній системі Macintosh, наданий
Археографічній комісії АН УРСР Українським науковим
інститутом Гарвардського університету (СІНА).

Попередні випуски препринтів містили в собі нові погляди дослідників на вже відомі проблеми, або відкривали маловідомі, а то й позабуті сторінки української історії. Автори цих матеріалів виступали з критичною переоцінкою поглядів, які були канонізовані офіційною історіографією. На цей раз читачеві також пропонується критика, але це вже „критика критики“, тобто тієї літератури, що була покликана „спростовувати“ і „викривати“ погляди західних дослідників. Коли тепер починається справжній науковий діалог з західними колегами, потрібний об'єктивний погляд на наші „здобутки“ на ниві ідеологічного протистояння. Такий аналіз здається корисним як в науковому, так і в етичному плані.

Події останнього часу в республіках Радянського Союзу, зокрема, виникнення національних рухів й піднесення національної самосвідомості народів виявилися несподіванкою як для політичного керівництва, так і для суспільствознавців. У винятково складний період своєї історії радянське суспільство опинилося без міцного наукового фундаменту, який би допоміг пояснити причини і характер міжнаціональних конфліктів, моделювати такі політичні ситуації, які могли б максимально гармонізувати інтереси різних етносоціальних і політичних груп.

Головною причиною такого стану політичної думки є, на наш погляд, тривале панування догматичних уявлень про непотрібність радянському суспільствознавству політології як окремої наукової дисципліни, про те, що всі, без винятку, проблеми політичної теорії можна успішно розв'язувати в рамках наявних суспільствознавчих дисциплін (33. - С.20, 21). З утвердженням цієї помилкової тези було поховано надії на розвиток власне політологічного вивчення такого складного, неоднозначного суспільного явища, як національна політика, хоча спроби охарактеризувати його, хоча б у найзагальнішій формі, вживалися, наприклад, М.І.Азаровим у праці „В.І.Ленін про політику як суспільне явище" (М., 1975).

Тим часом політика в цілому і національна політика, зокрема, активно досліджувалися в зарубіжних країнах. На жаль, радянські вчені, націлені на заперечення політології як окремої наукової дисципліни, не скористалися здобутками зарубіжної суспільствознавчої думки. Водночас вульгарний підхід до „критики" немарксистських концепцій штовхав, як правило, на шлях викриття лише негативних тенденцій у зарубіжній науці. Автори критичних праць заперечували абсолютно все, чого досягли зарубіжні фахівці в галузі теорії національної політики. Внаслідок цього марксизм дедалі більше сприймався у світі як сукупність догматичних положень, що гальмують наукову думку

*

*

*

ІДЕОЛОГІЧНА ПІДОЗРЛИВІСТЬ ЗАМІСТЬ НАУКОВОЇ ОБ'ЄКТИВНОСТІ

На об'єктивну оцінку немарксистського розуміння національної політики можна було б сподіватися, коли б дослідники неупереджено підходили до мотивів, якими західні автори керувалися у своїх дослідженнях. На жаль, досі не зжите ще негативістське ставлення до їхніх праць як до антикомуністичних і антирадянських.

Психологічна атмосфера, що сформувалася навколо цього, була по суті відходом від ленінського заклику диференційовано підходити до ідеологічних опонентів, запобігати негативному розриву з „незгідномислячими". При всій легкості такого підходу, писав, зокрема, він, „нема і нічого безглуздішого як такий метод" (2. - С.273).

Звичними стали однобічно подані, а то й спотворені мотиви та цілі зарубіжної політології. Показовою щодо цього є логічна схема, за якою оцінювалися, наприклад, західні дослідження національної політики КНР в середньоазіатських республіках. З характерною для комуністичної ідеології самовпевненістю робилося припущення, що досвід республік викликати у країн, що розвиваються, підвищений інтерес до соціалістичних перетворень. На цьому ґрунті виросло цілком гіпотетичне твердження, що успіхи середньоазіатських республік, без сумніву, сприятимуть посиленню орієнтації сусідніх країн на соціалізм.

Така переоцінка можливого впливу радянського досвіду на „третій світ" логічно вела до припущення", що немарксистські кола використають будь-які методи (силові, економічні, політичні, ідеологічні) з тим, щоб підірвати у народів, які визволилися, віру в соціалістичні ідеї. Одним з основних питань, що стоять перед цими народами, є національне. Тому, як це передбачали автори критичних праць, головним завданням антикомуністів буде запламбування основних положень національної політики КНР, фальсифікація ленінських ідей.

Подібна логічна схема вела до упередженої оцінки західної політології, що займається сферою міжнародних стосунків. Про це свідчить така цитата: „Будучи безпорадними запропонувати свої позитивні заходи розв'язання національного питання і засоби якнайшвидшої ліквідації залишків колоніалізму й залежності від СОТОВОГО капіталістичного ринку, часом ретельно уникаючи торкнутися питання про капіталістичне „розв'язання" національного питання, буржуазні ідеологи в основному концентрують увагу на негативній критиці політики КНР з національного питання, широко використовуючи наклеп та вигадки. Їхні теоретичні позиції надто нікчемні і політичні

платформи надто хиткі, переважно вони використовують набір епітетів, узятих на озброєння реформістськими теоретиками, зрадниками марксизму-ленінізму" (34. - С.143).

Така позиція формувалася протягом тривалого часу і згодом стала стереотипом, відійти від якого не наважувався жоден з радянських авторів, що займався вивченням зарубіжних досліджень з національного питання.

Загострена в більшості країн світу ситуація у сфері міжнародних відносин штовхала західних політологів до нагромадження даних, що мали стати цеглинами у фундаменті майбутньої наукової теорії. Певний час вони перебільшували психологічні фактори, що стосуються надбудови. Це, безумовно, заважало утвердженню наукового розуміння національних процесів. Однак зарубіжні дослідники успішно усували наявні недоліки. Цьому сприяла величезна робота, що проводилася науковими центрами Заходу у сфері емпіричній, в усвідомленні закономірностей етнополітичних процесів. Вона заслуговувала при цьому на якнайсерйозніший аналіз.

У середині 70-х років радянські дослідники звернули увагу на потік зарубіжних публікацій з проблем національної політики, з питань про нації, їхні права, суверенітет. Однак у традиційній для себе манері вони називали всі ці праці „пишномовними і лицемірними міркуваннями" (14. - С.51).

Відомо, що найдосконаліша дослідницька методика може виконувати свою роль лише із застосуванням конкретних наукових знань. Проте нагромадженню об'єктивних даних про національні процеси заважала політико-ідеологічна заданість радянських дослідників. Вони були зобов'язані оспівувати дружбу радянських народів, а тим самим замовчувати реальні проблеми. Спостереження ж західних вчених оголошувалися такими, що не мають наукової цінності. Щоб „довести" це, фахівці з критики були змушені робити наступний крок - оголосити праці зарубіжних політологів продукцією антикомунізму.

Звичайно, є радянологи, що негативно ставляться до Радянського Союзу. Та найчастіше ярлик фальсифікатора наклеювався на тих, хто не мав симпатії до суспільного ладу, який по суті був тоталітарно-бюрократичним. Причому багато з них об'єктивно оцінювали міжнародні стосунки в СРСР, відзначаючи не лише негативні, але й позитивні сторони. Проте навіть такі праці неприязно характеризувалися як „розчинення антирадянщини в буржуазно-об'єктивістських творах, що мають видимість наукової продукції..." (17. - С.211).

Вживання політичних та ідеологічних стереотипів стало основою методології радянських критиків немарксистської політології, особливо коли йдеться про західні моделі етнополітичного процесу в СРСР. Найбільш розповсюдженою

оцінкою цих моделей стала теза про те, що зусилля буржуазних ідеологів спрямовані на створення концепцій, розрахованих на піддрив соціалізму зсередини. Панування цього стереотипу в радянському суспільствознавстві стало настільки всеохоплюючим, що не вживалося жодних спроб критично підійти до такої оцінки. Вона стала обов'язковим атрибутом усіх критичних праць, у тому числі й у галузі історіографії. Їхні автори, в тому числі і автор цих рядків, були щиро переконані у повністю залежному становищі вчених капіталістичних країн від імперіалізму, в тому, що всі вчені своєю діяльністю сприяють досягненню його мети (21. -С15С-151).

Радянські професійні критики хотіли бачити і бачили в західній політології тільки її антикомуністичні мотиви. І оскільки останнє не викликало сумніву, антикомунізм поділявся лише на „консервативний" („твердолобий") і „гнучкий", що відстоює теорію „глобального національного вибуху", ідею про всесильність „вірусу націоналізму".

Водночас, радянські дослідники не могли не помітити і хвилі пропаганди космополітизму, що охопила зарубіжне суспільство в 70-х роках. Плюралізм думок з проблем суспільного розвитку є звичайним для Заходу явищем. Однак радянські дослідники пояснювали це соціальною залежністю зарубіжних учених. Тому їм зручніше було оцінювати нові підходи як наслідок виконань замовлень класу буржуазії. Наявність парних категорій „націоналізм" - „космополітизм" найлегше було пояснити потребою імперіалістичної пропаганди мати двоїсті настанови з тим, щоб використати космополітичні гасла для консолідації західних країн, а націоналістичні - для розколу соціалістичної співдружності (23. С.295-296, 298).

Таке пояснення наукового плюралізму, на перший погляд приваблює своєю простотою і ясністю, коли сприймати його в рамках постулатів ідеологічного двобою. Однак, виникає запитання, чи лише антикомуністичною пропагандою зумовлена поява зарубіжних досліджень з проблем націоналізму? Адже праці, в яких останній трактується як глобальна тенденція, читає насамперед населення західних країн і саме серед неї виникає небезпека поширення цього „вірусу". Очевидно, слід говорити про те, що зарубіжне суспільство приділяє таку увагу вивченню націоналізму, оскільки воно не менше, ніж у Радянському Союзі, стурбоване становищем у цій сфері.

Життя переконує, то національні проблеми вимагають не ідеологізованого, а наукового підходу, (ому не можна вважати справедливими звинувачення на адресу зарубіжних політологів, що вони найменшою мірою зацікавлені у науковій стороні національних проблем і саме з політичною метою гіперболізують місце і роль націоналізму в сучасному світі. Переконані у

визначально антикомуністичній, антирадянській спрямованості праць з проблем національної політики, радянські дослідники не спромоглися зрозуміти, що західні політологи прагнуть створити наукову теорію національних стосунків, яка пояснила б національні проблеми в усьому світі, а не лише в СРСР.

Зрозуміло, що для виявлення спільних для всіх країн закономірностей національних процесів зарубіжні політологи мали простежити аналогії між етнополітичним розвитком в СРСР і на Заході. З цього приводу в радянській літературі прозвучала думка, що у своєму підході до національної політики в СРСР антикомуністи оцінюють її за мірками капіталістичного суспільства. Для прикладу було наведено поширену на Заході тезу про „денаціоналізацію” народів СРСР, про такий стан міжнародних відносин в СРСР, якому притаманні „насилницька асиміляція” та насильницьке „злиття націй”.

Таку позицію зарубіжних політологів було оголошено „обмеженим світоглядом”. Замість уважного розгляду аргументів західних учених звинуватили у нерозумінні діалектики пронесу зближення і злиття націй, у незнанні різниці між цими двома поняттями, яка полягає в тому, що зближення передбачає збереження національних особливостей і одночасно створює передумови для злиття націй у віддаленому майбутньому (15. - С.121-122).

І змову далася взнаки методологічна хиба радянської критики. Незгода з тезою про „національну асиміляцію” автоматично перейшла у заперечення обґрунтованих спостережень західних політологів щодо реальної денационалізації окремих радянських народів, що виявлялося у втраті ними ряду своїх національних особливостей, і насамперед, мови. Обґрунтованість таких спостережень вже підтвердили події в Прибалтиці, Молдавії, Білорусії, на Україні, серед народів Півночі.

До того ж, уявлення про неминучість злиття націй, нехай і у „віддаленому майбутньому”, ще міцно живе у свідомості радянських суспільствознавців. Саме з цих позицій протягом довгих років оцінювалися результати зарубіжних політологів у дослідженні складових частин теорії національної політики (етнополітики). Особливо показовими щодо цього стали критичні виступи радянських авторів проти немарксистських трактувань таких проблем, як сутність національного питання, основні суб'єкти національної політики (нація та її лідери), причини національних конфліктів, ідеологічні засади розв'язання національного питання.

НАЦІОНАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ В СРСР: ДІЙСНИЙ ФАКТ, А НЕ „АНТИКОМУНІСТИЧНА ВИГАДКА”

Одним з предметів полеміки між радянськими і західними суспільствознавцями є перспективи щодо можливості розв'язання національного питання. Тобто йдеться про ефективність національної політики, про доцільність її існування як суспільного явища. Радянологи, спираючись на такі історичні приклади, як розпад імперій Олександра Македонського, Карла Великого, Наполеона, Габсбургів тощо, твердили про неможливість розв'язання національного питання в будь-якій багатонаціональній країні, в тому числі й у СРСР.

На протигагу цій поширеній у зарубіжному суспільствознавстві тезі; радянська наука, особливо в доперебудовний період, активно відстоювала положення про повне, остаточне і безповоротне розв'язання національного питання в СРСР. Фактично це було повторенням установок, що містилися в доповіді Л.І.Брежнєва з нагоди п'ятдесятиріччя утворення СРСР, а також у постанові ЦК КПРС „Про 60 ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції”.

Склалося так, що положення партійних документів ще у 20-ті роки набували в нашій країні характеру наукової істини, а функції суспільствознавців зводилися до їх коментування. Це змушувало спеціалістів, що виконували політичне замовлення керівництва, оголошувати передбачення радянологів про майбутні національні конфлікти в нашій країні „вигадами”, а самі ці потенціальні конфлікти - „міфічними”. Так у громадську свідомість вкорінювався стереотип, що передбачення радянологів с намаганням видавати бажане за дійсне, спотворити відносини дружби і взаємодопомоги між народами СРСР.

Не можна не визнати, що залежний стан, в якому опинилося наше суспільствознавство, був значною мірою для нього зручним, створював певну ідеологічну комфортність, дозволяв ухилятися від пошуку внутрішніх суперечностей у міжнаціональних стосунках с країні. Тому більшість радянських авторів влаштувало, ще на протигагу західним історико-соціологічним схемам, де національне питання розглядається як вічне й невмируще явище, породжене націоналізмом, науковий комунізм вимагає історично конкретного підходу до національних стосунків, до націоналізму (12. - С.316) „Історично-конкретний підхід” радянські дослідники до останнього часу розуміли як виявлення „повної протилежності” в тенденціях розвитку національних відносин у західному і в радянському суспільстві, коли з утвердженням соціалістичних суспільних, відносин національне питання має зникнути з порядку денного,

оскільки новий лад знищує ґрунт дня будь-яких суперечностей між націями.

Типовою для радянських полемічних праць стала теза, що можливість розв'язання національного питання перебуває у прямій залежності від співвідношення двох тенденцій національного розвитку, па які вказував В.І.Ленін: „Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т.д." (3. - С.121).

На думку В.І.Леніна, мала перемогти тенденція до ломки національних перегородок, до асимілювання націй, і саме ця тенденція, в його уяві, мала становити „один з найбільших рушіїв, що перетворюють капіталізм у соціалізм" (3. - С.122).

Догматичне ставлення до ленінської спадщини вело до постійного цитування головним чином цього положення. А воно, як виявилось, було поспішним, помилковим, не підтвердилося історичним розвитком людства. Не враховувалась також еволюція у поглядах В.І.Леніна. Адже під час революції, а також після неї він дедалі більше схилився до думки про збереження національних особливостей народів і в майбутньому. Завдання розвитку наукової теорії з національного питання вимагало глибше з'ясувати характер взаємовідносин між обома тенденціями, враховуючи, що вони неминуче мали перейти з капіталістичного суспільства у радянське. Боротьба цих двох тенденцій становить ядро міжнаціональних суперечностей не лише в умовах буржуазного, а й будь-якого ладу.

Чи могли радянські вчені об'єктивно ставитися до ленінського вчення? Навряд чи це могло стятися за умови, коли політичне керівництво наполягало на безконфліктності суспільних відносин в СРСР. З цієї причини у полеміці із зарубіжними дослідниками найчастіше твердиться, що оскільки при капіталізмі між двома тенденціями існує антагоністична суперечність, національне питання не може бути розв'язане. Навпаки, ліквідація соціального і національного гноблення внаслідок перемоги соціалістичної революції створює умови для діалектичної єдності цих тенденцій, які в наш час виступають як тенденції зближення і розквіту націй (32. - С.198).

Насправді ж взаємодія цих двох тенденцій відбувається значно складніше, ніж „зближення і розквіт" націй. Розуміння цього поволи визрівало серед радянських суспільствознавців, а в часи гласності вони дістали можливість сміливіше сказати про ті об'єктивні суперечності, що громадилися в нашій країні. Про них йшлося на круглому столі „Соціально-політичні проблеми міжнаціональних

відносин в СРСР: теорія і практика", що відбувся 4-6 червня 1989 р. в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (26. - С.47-57).

Щоб довести „безпроблемність" міжнаціональних стосунків в СРСР, радянські фахівці у часи „застою" змушені були спотворювати сутність національного питання як суспільного явища за допомогою таких формулювань: „Національне питання за своєю сутністю та історичним походженням - це питання про ліквідацію національного гніту і нерівноправ'я, тобто тих несправедливих, спотворених відносин між націями, що встановлюються на певному етапі суспільного розвитку, а саме в умовах руйнування феодально-абсолютнотського ладу і утворення капіталізму" (12. - С.316).

Не викликає заперечення думка про взаємозалежність між формулюванням несправедливих міжнаціональних відносин та капіталістичною інтернаціоналізацією господарства. Водночас усе сказане про негативний вплив капіталістичної інтернаціоналізації повною мірою стосується і тієї інтернаціоналізації, що відбувалась в Радянському Союзі. Саме це замовчувалося радянськими авторами, переконаними у тому, що в нашій країні переміг соціалізм. А згідно з установленими теоретичними настановами він має бути безконфліктним суспільством. З цих хибних теоретичних положень з'являлися твердження, що „лише при соціалізмі інтернаціоналізація суспільного життя розкривається на повну міру, об'єднуючи зусилля вільних і рівноправних будівничих нового суспільства, прискорюючи процес зближення націй на основі їх розвитку і братерського співробітництва" (12. - С.316), ідея про безпроблемність, про відсутність міжнаціональних суперечностей при соціалізмі є хибною незалежно від того етапу, на якому перебуває країна. Навіть за умов остаточної перемоги соціалізму, коли б їй навіть судилося статися, міжнаціональні суперечності не зникли б, оскільки не зникає погребя в захисті національних інтересів. А інтереси, в свою чергу, неминуче виникають у процесі обміну між націями, які обрали той чи інший напрям господарської діяльності.

Обстоюючи тезу про остаточне розв'язання національного питання в СРСР, радянські дослідники упереджено підійшли до тези про неможливість повністю розв'язати національне питання за будь-якого суспільного ладу. Об'єктивне ставлення до зарубіжної політології дало б змогу збагнути, що суперечності є і будуть постійним супутником міжнаціональних стосунків. Тому здійснення національної політики полягає не у „знятті" національного питання з порядку денного як „остаточно розв'язаного", а в оперативному реагуванні на кожну нову суперечність. Лише так можна дійти гармонізації стосунків між

національностями, не дати можливості суперечностям перерости у конфлікт.

Значних зусиль доклали радянські дослідники, щоб спростувати тезу про „невикорененість" національного питання. Прогнози щодо його неминучого загострення в СРСР, можливого переважання в суспільному житті нашої країни, що лунали зі сторінок зарубіжних видань, оголошувалися вигадками, а аргументи при цьому зводилися до тверджень, нібито в СРСР послідовно розв'язується національне питання. Тому немає й неможе бути ніякого його „переважання" (15. - С.135).

Що ж конкретно могли протиставити радянські суспільствознавці? Не більше, як догматичні заяви, що національні проблеми в нашій країні не мають нічого спільного з такими ж проблемами в буржуазних країнах, що „при соціалізмі йдеться не про соціальні конфлікти, які давно канули в Лету, а про дедалі ефективніше й цілеспрямованіше керівництво національними відносинами нового типу" (12. - С.322). Тобто, визнавалася необхідність постійно керувати національними процесами і водночас заперечувалася сама можливість національних конфліктів у нашій країні, хоча вони потенційно закладені у національні відносини.

Все ж таки, радянська критична література, хоча й поволі, робила спроби збагнути складність національного питання, глибину його об'єктивного змісту. Поступово окремі фахівці наближувалися до думки, що „на кожному етапі суспільного розвитку національні стосунки переплітаються з різноманітними політичними, соціально-класовими, економічними, культурно-побутовими факторами; величезний вплив на них справляє ідеологічна і психологічна спадщина минулих епох" (12. - С.311). В полеміці із західними авторами щодо змісту національної самосвідомості радянських народів висловлювалася думка, що вона змінена новим суспільним ладом, або навіть вперше з'явилася (15. - С.133). Хоч і в такому обмеженому вигляді радянські дослідники все ж зробили крок до розуміння того впливу, що його справляє на національну політику суб'єктивний фактор.

У ряді критичних досліджень розкривався зміст взаємодії між таким суб'єктивним фактором, як національна свідомість, і національним питанням: „Будучи носіями тих або інших поглядів, настроїв, національних традицій, як раціональних, прогресивних, так і застарілих, віджитих, люди неминуче привносять їх у суспільне життя. Національні стереотипи і забобони особливо цупко тримаються там, де в минулому стосунки між націями були затьмарені національною ворожнечею й недовірою" (12. - С.311).

Та навіть коли суб'єктивний фактор вважався важливим, він розглядався переважно у зв'язку з пережитками в національній свідомості, осторонь такої категорії, як „інтереси". У цьому, мабуть,

найбільш яскраво виявилася двоїстість радянської критичної літератури з національного питання. З одного боку, вона претендує на висвітлення його з позицій марксистсько-ленінської теорії. Оскільки це висуває вимогу з'ясувати взаємозв'язок національної політики з матеріальними умовами життя людей, то радянські автори цю вимогу виконували, але лише тоді, коли йшлося про національне питання за межами СРСР. Водночас, обґрунтовуючи тезу про розв'язання національного питання в нашій країні тим, що тут відсутні матеріальні причини міжнаціональних конфліктів, вони тим самим ставали на ґрунт ідеологізаторства, по суті нехтуючи історико-матеріалістичними принципами дослідження суспільних процесів.

ХТО Є СУБ'ЄКТАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ?

Радянські і зарубіжні автори по-різному підходять до розуміння сутності нації. Перші, зокрема, переконані, що немарксистський підхід до національної політики великою мірою позначений суб'єктивно-ідеалістичним тлумаченням цього поняття. При цьому радянські дослідники виділяють у ньому дві сторони. По-перше - гносеологічну, пов'язану з розумінням нації як виключно об'єкту експлуатації і знаряддя боротьби проти інтернаціональних класових конкурентів. По-друге - практичну, пов'язану з необхідністю постійно посилаючись на інтереси націй для захисту класових інтересів буржуазії від „зазіхань” трудящих мас. Саме споконвічність, містичним характером, незбагненністю нації обґрунтовується намагання зберегти експлуаторські порядки. Тому, твердили радянські автори, в теоретичному плані класовий підхід буржуазії до аналізу національного питання та його проявів обертається статичністю, антиісторичністю в їх висвітленні (31. - С.73).

У таких оцінках бентежить надто прямий зв'язок між гносеологічною стороною проблеми і питанням про суто матеріальні інтереси національної буржуазії. Це стосується і твердження про те, що буржуазні концепції зростали на політичній основі, яку становлять антикомунізм і антирадянщина. Адже підозріливість щодо мотивів досліджень зарубіжних авторів - це наслідок тієї нездорової психологічної атмосфери, яка штучно культивувалася в радянському суспільствознавстві. Небезпідставним є зауваження, що подекуди у їхніх концепціях мають місце гіперболізація окремих ознак нації, відрив особливого від загального, перетворення цього особливого в щось виняткове й

споконвічне, перекручення однієї із сторін суспільних відносин, переоцінка ролі нації в розвитку суспільства, абсолютизація національно-специфічного (29. – С.257).

Окремими положеннями своїх праць зарубіжні суспільствознавці підтверджували справедливність подібних зауважень. Зокрема, співробітник Центру з міжнародних досліджень Гарвардського університету Д.Рунен на всесвітньому конгресі політичних наук (Москва, серпень 1979 р.) у своїй доповіді висловлював думку, що джерелом вимога національного самовизначення є не соціальний конфлікт, а неприборкане прагнення індивіда позбутися перешкод на шляху до реалізації вроджених імпульсів.

Справді, тут певною мірою простежується намагання звести національний конфлікт до біохімічних нахилів. Водночас національно-психологічний фактор може бути і самодостатньою величиною національних процесів. Останнє недостатньо враховувалося радянськими дослідниками, які зводили ці процеси в основному до класових стосунків.

Окремі західні автори вважають, що класові стосунки не відіграють вирішальної ролі у виникненні порожнечі між націями, а все зводиться тут до ірраціональних почуттів, закладених у природі людини. Па жаль, замість ґрунтового аналізу питання про співвідношення класових і національних факторів у політичній свідомості радянська критика обмежувалася роз'ясненням, що „психологічне тлумачення сутності нації... знадобилося буржуазним ідеологам для того, щоб зводити психологічні бар'єри між націями, проводити політику національного розбрату й ворожості в ім'я класового миру и співробітництва в антагоністичному суспільстві" (22. - С.11).

Така оцінка західної суспільствознавчої думки є однобічною. Дійсно, зарубіжні дослідники прагнуть відшукати загальні закономірності в розвитку національних процесів у світі і на їх основі дати рекомендації щодо встановлення в суспільстві класового миру. Чи можна їх в цьому звинувачувати? Адже такого миру прагнуть досягти провідні верстви будь-якого суспільства.

Особливо гостру реакцію викликала позиція таких західних дослідників, як А.Яаарі, Х.Сетон-Уотсом, М.Джілас та ін. Вони вважають, що сутність націй, а отже, і взаємостосунки між ними, на змінюються із зміною соціально-економічного ладу. Критика цієї позиції базувалася на тому, що оскільки зарубіжні фахівці самі визнають, що нація є наслідком приходу капіталізму, тобто категорією і соціальною, і історичною, то вона неминуче буде змінюватися разом із зміною способу виробництва та веїх суспільних відносин. Тому неспроможними, вважають радянські ДОСЛІДНИКИ, є спроби ототожнити нації при соціалізмі і капіталізмі, проігнорувати відмінності в соціально-економічному

устрої, у закономірностях розвитку націй і міжнаціональних стосунків (19. - С.59; 29. - С.258).

Радянські вчені мають повну рацію, коли вказують на необхідність розглядати те або інше явище в його діалектичному розвитку. Та при цьому нерідко на другий план відходить та вимога історизму, згідно з якою об'єкти дослідження необхідно розглядати у всіх вимірах, тобто як цілісні системи, розвиток яких передбачає певну спадкоємність, наступність.

Відхід (найчастіше вимушений, викликаний спотвореними уявленнями про завдання полемічного жанру) від цих вимог історизму у ряді випадків спонукав радянських авторів спрямовувати вістря своєї критики і проти тих положень, що ґрунтувалися на реальних фактах. Так, „неспроможною" було оголошено тезу, що національне питання в СРСР досі не розв'язане. Автори її були звинувачені в тому, що вони виходять з принципово неспроможних у науковому плані посилянь: людство завжди жило і буде жити в національній формі, нація є феноменом, що стоїть над класами, державою і суспільством, і всі спроби перетворити її соціальну сутність є нереальними (16. -С.212).

Така критика була б ґрунтовною, якби розшифровувалося, що саме західні автори розуміють під „соціальною сутністю" нації. Якщо це соціальна єдність, тобто соціальний колектив із спільними рисами, то в такому разі його характеристика як ненаукового є несправедливою.

Найчастіше критика західної політології і соціології зводилася до того, що „буржуазні вчені зображають націю як щось ірраціональне, непізнане, зводять всі прояви національного до біологічного та психологічного факторів". Така узагальнена оцінка являє собою типовий для радянської критичної літератури уніфікований підхід до зарубіжної науки, внаслідок якого ідеалізм приписується як тим, кому він справді властивий, так і тим, хто вказує на реально існуючі ознаки нації.

Визначення, зроблені західними соціологами, не завжди були повними. Однак це не є підставою вважати їх ідеалістами. Так, Г.Ісаакс дає досить широкий перелік основних ознак нації. „В кожного автора, - пише він,- свій перелік частин, які становлять націю. Однією ознакою більше, однією ознакою менше, але всі вони включають спільну культуру, історію, традицію, мову, релігію, деякі додають „расу"...". Наведене визначення явно виявляє безпідставність тверджень про ідеалістичне розуміння націй всіма західними суспільствознавцями. А саме на його прикладі стверджувалося, що буржуазні ідеологи дістали тим самим можливість вкладати надзвичайно широкий зміст у поняття „національне питання", яке не має нічого спільного з його справжнім змістом (16. - С.212-213).

Навіть коли під „соціальною сутністю" нації західні вчені розуміють те, що вона стоїть над класами, державою і суспільством, то і тут є підстава не стільки для заперечення, скільки ґрунт для дискусій, тому що марксистське вчення також не заперечує, що всі класові, державні й суспільні проблеми усвідомлюються головним чином у національних рамках.

Різко негативним відтінком позначена радянська критична література з питання про лідерство всередині нації. І тут критика як самоціль завадила скористатися здобутками західних авторів. Деякі з них ознакою нації оголошували наявність в ній „героїв", „еліти", без яких нація гине, закликали **ВІДМОВИТИСЯ** від „апофеозу черні", від „культу низів". Тут простежується зв'язок з ідеалістичними теоріями історичного розвитку, притаманними „старій" і „новій" буржуазній соціальній філософії. Характерне для цих теорій ідеалістичне тлумачення ролі народних мас в історії є продовженням того вчення про протилежність духа і матерії, що його піддавали критиці ще К.Маркс і Ф.Енгельс: „Відкрите паном Бруно відношення „духа" і „маси" насправді є не що інше, як *критично-карикатурне завершення гегелівського розуміння історії*, яке в свою чергу, є не що інше, як *спекулятивний вираз християнсько-німецької догми про протилежність духа і матерії, бога і світу*. В межах історії, в межах самого людства цій протилежності надається той вираз, що небагато обраних *індивідуумів*, як *активний дух*, протистоять всьому іншому людству як *исодухотвореній масі*, як *матерії* (1. - С.90).

Однак у запалі критики „елітарної" теорії радянські суспільствознавці негативно сприйняли і думки про роль інтелігенції („культурної еліти") як захисника національних свобод. До того ж такі тлумачення було розцінено як розрахунки на те, що національні кадри інтелігенції союзних республік чимось зможуть сприяти ослабленню єдності народів СРСР. Звичайно, канони критичного жанру вимагали охарактеризувати ці передбачення як необґрунтовані, бо національній інтелігенції немає потреби захищати споконвічні цінності своїх народів (19. -С.64).

Наскільки згубним для наукового мислення є принцип повного заперечення західного суспільствознавства, автор даної праці усвідомив, на жаль, не одразу. Несприйняття всього, що створене немарксистами, поволі оволодівало всіма, хто опинявся в атмосфері „критичних" дослідів. Насамперед цим можна пояснити, наприклад, небажання уважно поставитися до західної теорії етнополітики, зокрема до положень про провідну роль еліти в політизації етнічності і про належність до етнічної еліти такої соціальної групи, як інтелігенція. Лише коли атмосфера гласності підштовхнула до об'єктивного і неупередженого ставлення щодо західного суспільствознавства, поволі стала зрозумілою

несправедливість критичних випадів проти зарубіжних вчених, зокрема проти директора Інституту українських студій при Альбертському університеті (Канада) Б.Кравченка, які співвідносили основні положення етнополітики з історією національного руху на Україні (20а. - С.145-146).

Як показали роки перебудови, національна Інтелігенція радянських республік відкрито заявила про себе як про захисника національних, і насамперед культурних та екологічних інтересів своїх народів, а тим самим і „національних свобод", оскільки розв'язання названих проблем можливе лише на шляху досягнення національної незалежності. Такого розвитку подій радянські фахівці з критики не передбачали в своїх працях, хоча ознайомлення з публікаціями, що вийшли на Заході, мало б спонукати уважніше ставлення їх до висновків радянологів, а також дослідників національного питання.

ПРИЧИНИ НАЦІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ: ОБМЕЖЕННЯ „КЛАСОВОГО" ПІДХОДУ

Питання про причини національних конфліктів, цієї крайньої форми вирішення національних проблем, по суті ще не досліджувалося радянським суспільствознавством. Про це красномовно свідчать пошуки „нечистої сили" - ділків тіншової економіки, якихось закулісних, сил, які, мовляв, уміло керують національними емоціями, збуджують мітингову ейфорію, яка виплескується у дії натовпу.

Така розгубленість практичних політиків є прямим наслідком їхніх же дій. Десятиріччями гальмувався розвиток суспільствознавчої думки з цієї проблеми. Науку примушували обґрунтовувати догматичні гасла про відсутність причин виникнення етноконфліктних ситуацій в Радянському Союзі, про принципову незрівнянність етнополітичної ситуації в капіталістичному та соціалістичному суспільствах, про міжнаціональні стосунки в нашій, країні як про особливий тип національних процесів, що не мають нічого спільного з національними процесами в інших державах. Не дивно, що і суспільствознавство виявилось безпорадним, зіткнувшись з реальним життям

Як правило, спроби західних політологів провести аналогію між національним розвитком в СРСР та капіталістичних країнах оголошувалися свідченням того, що в зарубіжному суспільствознавстві відсутня чітка типологізація національних

рухів. Повне заперечення радянських дослідників викликало те, що термін „націоналізм" на Заході застосовувався до найрізноманітніших за своїм характером процесів - „починаючи від боротьби неповноправних національних груп у Великобританії та Іспанії до зрослої в умовах соціалізму національної самосвідомості ряду народів Радянського Союзу" (12. - С.313).

Радянські автори традиційно не звертали увагу на відмінність у термінології, що застосовувалася ними й західними політологами та соціологами. На протигагу марксистській традиції, в зарубіжних країнах серед дослідників вже давно стало звичним не вкладати в термін „націоналізм" негативного відтінку. Найчастіше він використовується там як еквівалент національним рухам.

Ця особливість понятійного апарату зарубіжного суспільствознавства ігнорується, що викликає негативне ставлення до пошуків ним причинного взаємозв'язку між зростанням національної самосвідомості неповноправних етнічних груп і виникненням міжетнічних конфліктів. Тому, коли західні дослідники висловили думку, що тисячолітня історія має незрівнянно більше значення для розуміння комплексу взаємовідносин між російським та іншими народами, ніж марксистсько-ленінська національна політика, радянські вчені одразу розцінили це як недостатню спостережливість та об'єктивність. Зарубіжним вченим докоряли, що вони не зуміли побачити процесу зростання національної самосвідомості в умовах соціалізму на основі рівноправ'я, бурхливого піднесення всіх сторін життя націй і зміцнення інтернаціональної свідомості широких трудящих мас (12. - С.314).

Дальший хід подій показав, що реальні фактори формування національної самосвідомості радянських народів не були такими однозначними, і це зумовило його суперечливість, прояви у ньому як братерства, співробітництва, національної гідності, так і національної замкнутості, обмеженості, а інколи й агресивності.

Все це далось взнаки пізніше. А у часи застою, перебуваючи в ейфорії інтернаціоналістської фразеології, радянські вчені переконували читацьку аудиторію, що ігнорування відмінностей між поняттями „національне" і „націоналістичне" заважає зарубіжним дослідникам реально оцінити місце і роль національного фактору в суспільному розвитку. Ототожнення цих понять розцінювалося радянськими дослідниками як відстоювання ідеї про нестримне зростання націоналізму, незбагненого національного духу, що живить національні конфлікти. Вважалося, що це робиться з метою відсунути на задній план найгостріші соціально-економічні і класові проблеми капіталістичного світу, пояснити складні процеси післявоєнного розвитку спонтанним підсиленням національного та етнічного факторів (13. - С.279-280).

Ознайомлення з тією величезною кількістю праць з національної проблематики, що вийшли на Заході, дає підставу сказати, що зарубіжна політологія не заслуговує такої оцінки. У переважній більшості західні дослідники далекі від того, щоб ігнорувати класові та економічні причини міжетнічних конфліктів. Інша річ, що національний, у тому числі етнічний фактор вони не ставлять у залежність від соціально-класового та економічного, а розглядають як рівнозначний йому, а тому і самодостатній у певних умовах для активнішої політизації етнічної групи.

Чи можна вважати це хибою західної методології? Такий висновок був би неправильним. Скоріше слід було б відзначити ширший діапазон розуміння зарубіжними фахівцями складностей і суперечностей національних проблем, здатностей надбудови до самозрушення незалежно від матеріальних умов.

Необ'єктивне, упереджене ставлення до висновків зарубіжних учених значно звузило сферу практичного використання критичних досліджень, особливо з національної політики КПРС. Утвердилася думка, що теоретична платформа, з якої немарксистські автори оцінюють політику Комуністичної партії, не дає змоги враховувати соціально-економічні та ідейно-політичні основи, які визначають національні та інтернаціональні процеси. Це зумовлене тим, що теоретики Заходу вбачають в національному націоналістичне, навіть коли зводять національне лише до етнічного (19. - С.58). Між тим практика довела, що власне етнічний фактор, наприклад, боротьба за збереження національних мов, посідає в національній політиці далеко не останнє місце.

Недооцінка радянськими суспільствознавцями етнічного фактора як рівнозначного соціально-економічному пов'язана з перебільшенням значення класових відносин у національній політиці: „Наріжним каменем марксистсько-ленінського вчення про національні стосунки є вимога класового, інтернаціоналістського підходу до національних проблем. Саме з цих позицій необхідно визначати місце і роль національного питання в політиці комуністичних і робітничих партій" (14. - С.52). Поки що ця позиція залишається найбільш розповсюдженою.

Безумовно, питання про співвідношення національного і класового, їх місця в процесі визрівання етнічних конфліктів є найважливішим у сфері національної політики. Критика його тлумачень зарубіжними вченими з боку радянських авторів ґрунтувалася на тому, що неправомірно розглядати „нації взагалі", без урахування їх соціально-класової структури, конструювати поняття „нація" на штучному абстрагуванні від суперечностей між класами, що входять до її складу. При цьому клас і нація не виключають одне одного, а взаємонакладаються, оскільки класова структура функціонує в умовах існування національних

особливостей людей. Такий підхід принципово відрізняється від уявлень буржуазних соціологів, нібито існування націй знімає проблему класів (20. - С.36-37).

Все сказане було б справедливим, коли б не та обставина, що західне суспільствознавство вчасно зробило поворот до уважного вивчення класового фактора, хоч і не ставило у повну залежність від останнього етнічний фактор. Це, на жаль, не було враховано у класифікації підходів зарубіжних учених до марксистсько-ленінської теорії національних відносин. В радянській літературі їх згруповано в три напрямки: 1) ті, що віддають перевагу „національному” підходу до суспільних явищ на протилежності класовому аналізу; 2) ті, що рушійною силою суспільного прогресу вважають не класову боротьбу, а національні суперечності і міжнаціональний егоїзм; 3) ті, що у взаємодії національного і інтернаціонального віддають перевагу першому і на цьому ґрунті стверджується, що націоналізм долає інтернаціоналізм.

Неспроможність цих поглядів радянська наука обґрунтовує тим, що класовий підхід поєднує в собі широту інтернаціонального кругозору з ретельним врахуванням національних особливостей і тому є незрівнянно ширшим і глибшим, ніж національний підхід, який неминуче сповзає на сепаратистські, вузьконаціоналістичні позиції (12. - С.315, 316).

Радянські вчені негативно сприймають погляди зарубіжних учених на співвідношення національного і класового на тій підставі, що вони абсолютизують національне. А.Сміт, Р.Кінг та інші автори) справді визнають націю найвищою формою соціальної єдності, а націоналізм - найбільш впливовою політичною силою сучасності. Однак подібні погляди, як правило, приписувалися всім зарубіжним вченим Найчастіше їх звинувачували в тому, що вони підкидають характеристику націоналізму як породження антагоністичних суспільних відносин і намагаються довести, нібито основи всіх національних і расових конфліктів закладені у людській натурі, що ці конфлікти споконвічні і їх не можна усунути, а добросусідські стосунки між націями принципово неможливі (23. - С.293-295)

Через упереджене ставлення до всього західного суспільствознавства повз увагу радянських дослідників пройшли положення, які вимагали не заперечення, а уважного вивчення. Так, правильне спостереження про те, що класова єдність трудящих не є абсолютною гарантією запобігання національним конфліктам, розцінюється як спроба буржуазних теоретиків „заперечувати класовий характер глибоких конфліктів сучасного світу” (14. - С.52).

Таке ставлення значно спрощувало викриття „неспроможності” західного суспільствознавства. Так, його тези

про наявність, крім класових, „загальнонаціональних" інтересів оголошувалися ілюзорними гаслами, висунутими з тим, щоб відволікати трудящих від спільної класової боротьби проти експлуататорів. Саме таким був метод критики концепції „національного солідаризму", а також близької до неї - „єдиного всеукраїнського" суспільства „національної гармонії". Цю концепцію було затавровано як таку, що покликана служити забезпеченню монопольного права української буржуазії на експлуатацію українських трудящих, з тим, щоб вона могла успішно конкурувати з російською та Іноземною буржуазією і мала сприятливі умови господарювання на внутрішньому ринку України (28. - С.60).

За іронією історичної долі проблема „національного солідаризму", „національної консолідації", пошуку „загальнонаціональних інтересів", подолання міжсоціальних суперечностей постала перед українським, та й перед усім радянським суспільством. І висуваються ці гасла не західними теоретиками, а керівниками тієї політичної структури, яка довгий час заохочувала дослідження, спрямовані на заперечення концепцій зарубіжного суспільствознавства.

Не можна не визначити, що спроби ряду західних дослідників об'єктивно проаналізувати співвідношення класових і національних (етнічних) факторів по суті привели їх до положень та висновків, дуже близьких до марксистського розуміння причин національних проблем. Так, Л.Льюїс, Р.Шпорлюк слідом за теоретиками етнополітики вказували, що бурхливий розвиток економіки („модернізація") і міграція, викликана нею, неминуче призведуть до міжетнічних суперечностей. Однак ці дуже цінні висновки було відкинуто як-науково і політично неспроможні. Як аргумент висувалася практика загальносвітового розвитку, яка свідчить: чим розвинутіший народ, тим більшою є в нього потреба спілкування і співробітництва з іншими народами.

Такі оцінки обґрунтовувалися соціологічними обстежуваннями, які підтверджували, що міграції зближують людей різної національності, сприяють їхньому взаємозбагаченню в процесі інтернаціоналізації. Що ж стосується міжнаціональних конфліктів, породжених капіталістичними суперечностями, автори критичних праць перекопували, що їх безглуздо переносити на соціалістичне суспільство, в якому немає й не може бути таких суперечностей, а отже і конкурентної боротьби (19. - С.63-64).

Така оцінка міжнаціональних відносин була головною помилкою радянського суспільствознавства. Не може бути багатонаціонального суспільства без міжнаціональних суперечностей, оскільки в жодному суспільстві не зникає така категорія, як „інтерес", цей визначальний рушій прогресу.

Відкинувши категорію „національний інтерес”, радянська критика відкинула і виведену західними політологами залежність етнічних суперечностей від ступеня модернізації суспільства. Цю залежність було затавровано як позакласову схему, що протистоїть марксистсько-ленінському вченню про суспільні формації. Тому передбачення зарубіжних фахівців (К.Дейча та інших), що модернізація неминуче посилює етнічну свідомість, веде до оформлення політичних вимог національної автономії,- а останнє - до розпаду багатонаціональних держав, оголошувалися зняряддям антирадянщини. Цим критичний аналіз і обмежувався (24. - С.48-49).

Критику з боку радянських авторів викликали й такі західні соціологи, як Е.Оллуорт. Причини загострення національного питання він, зокрема, зводив до зацікавленості різних національностей зберегти свої етноспецифічні риси. Полеміка з такими трактуваннями зводилася до твердження, що західні теоретики свідомо переносять наголос з класової в національну сферу, абсолютизуючи національне, не прагнучи зрозуміти діалектику класових і національних стосунків. На жаль, у радянській літературі діалектика цих відносин також не розкрита повністю. Саме з цієї причини критика тези про „вибуховий матеріал”, який провокує етнічний конфлікт і закладений в самій природі етнічності, зводиться до нагадування, що ці міркування запозичені з фрейдистського арсеналу (24. - С.47).

До чого призвела недооцінка радянськими авторами ролі національної психології у сфері національної політики? Не були використані цінні думки західних соціологів і політологів про психологічні моменти зростання національної самосвідомості та її політизації, про те, що розширення контактів між цивілізаціями в процесі усвідомлення людьми різних національностей прискорює усвідомлення народами своєї унікальності. Адже все це прискорювало збудженій національних рухів. Та замість того, щоб поглибити розуміння національних процесів, радянські дослідники вперто повторювали, що постановка питання про „націоналізм взагалі” є абстрактною і позаісторичною, що вона відкриває шлях до різних спекуляцій і не дає відповіді на питання про взаємопорозуміння між народами в процесі їх спілкування (12. - С.31S). Спроби зарубіжних фахівців звести міжнаціональні конфлікти до соціально-психологічних факторів пов'язувалися з доктриною „вічного національного духу” як незбагненої сили, що визначає суть того чи іншого народу (29. - С.258). Такого роду критика, що обмежувалася констатацією гносеологічних коренів західних концепцій, стала досить поширеною в радянській літературі. Вона відбивала догматичні уявлення, що ґрунтуються на спрощеному розумінні взаємозалежності між національною свідомістю та суспільним буттям.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ НАЦІОНАЛІЗМ?

Віддаючи пріоритет інтернаціоналізму чи націоналізму у справі розв'язання національного питання, дослідник тим самим висловлює своє ставлення до сутності національної політики.

Марксистська традиція заснована на повному протиставленні цих двох ідеологій. До того ж і зарубіжні автори, як відзначають радянські дослідники, також вважають їх протилежними, оскільки інтернаціоналізм, на їхню думку, не торкається глибин людської свідомості, у той час як націоналізм сягає своїм корінням у підсвідомі глибини психіки і проймає все буття людини. „Несправедливість і конфлікти між класами і націями залишаються гострою реальністю, .- відзначає з цього приводу англійський соціолог Х.Сетон-Уотсон, - і поки що ні націоналісти, ні соціалісти, ні будь-хто інший не знайшли на них відповіді. Оскільки зберігаються нації, зберігаються і конфлікти між ними". Цей вислів був сприйнятий радянськими суспільствознавцями як спроба пов'язати разом нації, націоналізм і національні конфлікти й подати соціалізм сплюю, ворожою національним почуттям. Її було затавровано як неспроможну, на тій підставі, що саме „соціалізм і тільки він здатний з корінням вирвати породжені капіталізмом національну несправедливість, антагонізм і недовіру мас різних національностей одна до одної. У визнанні цього факту нічого не можуть змінити випадки, коли після утворення основ соціалізму окремі соціальні прошарки продовжують певний час залишатися носіями націоналістичних поглядів" (11. - С.87).

Чим зумовлювалося негативне сприйняття подібних тлумачень національного питання? Перш за все - тривалою традицією небажання об'єктивно поставитися до західної концепції політичної культури. Скептичне ставлення радянологів до твердження про "інтернаціоналістську сутність соціалістичної політичної культури" оцінювалося як „суб'єктивістська сваволя", що „впливає із загальної хибності буржуазної методології інтерпретацій явищ політики і культури". На доказ цієї хибності наводилися димки таких політологів, як А.Браун, Дж.Грей та ін. Вони, зокрема, твердять, що політична культура є сукупністю суб'єктивних цінностей, які мають самодостатнє значення і є незалежними від матеріальних умов. Ці твердження розцінені як спроба звести політичну культуру лише до індивідуальних позицій та орієнтацій особистості стосовно політики. Відбиваючи деякі явища, що лежать на поверхні, вони, на думку радянських дослідників, не розкривають сутності політичної культури, бо лишають осторонь питання про класові інтереси суб'єктів (10. - С.297).

Звичайно, як контртезу було висунуто марксистсько-ленінський підхід до політичної культури, визначальну роль класових інтересів: „З марксистської точки зору поняття „політична культура" перш за все відображає специфіку соціально політичної діяльності суспільного суб'єкта, її спрямованість, ставлення політичних інститутів, утворень і груп (в їх функціонуванні) До **ЛЮДИНИ, ЙОГО** положення в суспільстві і розвитку як вільної творчої особи. Політична культура вбирає в себе ставлення людей до політики, держави і політичних партій, політичні знання і переконання, політичну практику, політичний досвід і т.н." (10. - С.298).

На жаль, па цій аргументації позначилися в радянському суспільствознавстві положення про сутність політичної культури. А вони ґрунтувалися на вульгаризованих уявленнях про класові інтереси як суто (або переважно) економічні. Усталилася точка зору згідно з якою політична культура є надбудовним явищем, яке виникає на основі базису і визначається ним, справляючи, водночас, зворотний вплив на базис, оскільки має певну самостійність (10. - С.298). Ця схема взаємозалежності базису й надбудови стала певною мірою гальмом у розвитку політичного мислення. Життя наполегливо підтверджувало положення „азбуки марксизму" про випереджаючу роль політики щодо економіки.

Фетишизація класових інтересів як фундаменту формування політичної культури природно вела до невинувато нігілістичного підходу до загальнолюдських цінностей: „Вирішальне значення у визначенні приналежності того чи іншого політичного утворення до культури має об'єктивна природа класових інтересів, їхня відповідність або невідповідність потребам Історичного розвитку, соціального прогресу. В цьому розумінні культурою в політиці є політика класів, що виборюють своє соціальне і національне звільнення. Справжньою політичною культурою може бути визнана соціально-політична діяльність, ідеологія і політика пролетаріату, робітничого класу, який виконув разом з іншими класами і соціальними прошарками суспільства історичну місію в розвитку справжньої демократії і свободи" (10. - С.298). Водночас, вважаючи інтернаціоналізм визначальною рисою соціалістичної політичної культури, радянські дослідники тим самим піддавали сумніву право на існування цінностей буржуазної політичної культури, твердячи, що вона як антипод культурі пролетарській не може вважатися справжньою.

Негативне ставлення радянських суспільствознавців до розробленої на Заході політичної теорії, в тому числі до етнополітичних концепцій, посилилося після того, як зарубіжні вчені почали дедалі більше схилитися до думки, що рушієм національної політики є ідеологія націоналізму. Та в це поняття західні політолога почали вкладати інший зміст.

Про це свідчив виданий 1978 р. у Нью-Йорку збірник „Новий націоналізм". У вміщених у ньому статтях послідовно доводилася відмінність між „новим" і „класичним" націоналізмом. Так, В.Лінк вважає, що завданням „нового націоналізму" є: 1) забезпечення економічного зростання і повної зайнятості, безперервне вдосконалення життєвих стандартів, справедливий розподіл доходів, охорона природного і промислового (створеного людиною) середовища, розвиток науки, захист суверенітету і засобів міжнародної відповідальності; 2) зростання політичного значення розміщення ресурсів, що ним керує держава; 3) зростання впливу сили і активності національної держави. „Новий націоналізм, - підсумовує В.Лінк, - характеризується методом, способом, за допомогою якого уряди західних індустріальних країн забезпечують найвищий пріоритет національним об'єктам і процесам, висувують їх на перше місце у зовнішніх зносинах і міжнародних зв'язках".

Таке розуміння націоналізму було сприйняте як свідчення його агресивності, як намагання забезпечити привілеї державі чи певній нації. Негативне ставлення до нового тлумачення поняття свідчить, що радянські дослідники не надали належної уваги пошукам нових підходів до розв'язання проблем національної політики, що стали особливо характерними для західного суспільствознавства з другої половини 70-х років. На жаль, далася взнаки насичена атмосферою „холодної війни" негативна риса радянського суспільствознавства - вбачати в будь-яких пошуках західної науки лише спробу розпалювання міжнародної ворожнечі, і насамперед, серед радянських народів.

Практично жоден з радянських дослідників не звернув уваги на те, що термін „націоналізм" в немарксистському суспільствознавстві вже позбавився того негативного змісту, який вкладає в нього марксистська ідеологічна традиція. Було забуто і про мовні норми, за якими ідеологія, що не керується національним егоїзмом, а лише спрямована на захист національних інтересів, також мала оформлюватися терміном, похідним від слова „нація" („nation").

Неуважне ставлення до еволюції понятійного апарату зарубіжного суспільствознавства породжувало непорозуміння під час полеміки з його представниками, коли стріли радянських дослідників спрямовувалися проти тез, які по суті несли в собі зовсім інший зміст, ніж той, який вони самі в нього вкладали. Не уник такої ситуації і автор цих рядків, коли виступив проти Р.Пайпса, який твердив, що розширення контактів між народами веде до розвитку національної самосвідомості, а остання обставина створює умови, сприятливі для посилення націоналізму. У властивій для радянського суспільствознавства атмосфері вкрай негативного сприйняття терміну „націоналізм" природним було

припущення, що американській автор тим самим пов'язує з поширенням націоналізму досягнення головної імперіалістичної мети - роз'єднати світову соціалістичну систему, розчленили Радянський Союз і т.д. і т.п. (21. - С.150-151).

Теза про зацікавленість Заходу у роз'єднанні СРСР стала одним з незаперечних постулатів радянського суспільствознавства. Поки не створилися умови для руйнування догм, еретичною була сама постановка питання - а чи матиме Захід вигоду від розпаду Союзу? Чи мали б вигоду, наприклад, Сполучені Штати, де живуть вихідці з різних республік СРСР, якби представники різних етнічних общин почали вимагати від американського уряду, щоб він допомагав саме їхнім родичам, що вийшли з Союзу і стали незалежними? Відходом від ідеалів марксизму-ленінізму вважалося б і парадоксальне запитання - а чи не вигідне Заходу збереження Союзу РСР? Адже можна сміливо стверджувати, що один з головних чинників зацікавленості республік у Союзі - валютні надходження за рахунок продажу багатств сибірських надр та інших природних ресурсів. Чим активніше діє цей чинник, тим активніше зростає експорт природних ресурсів, а як зворотний наслідок цього - тим швидше падає ціна на них на світовому ринку. Чи зацікавлені економічні володарі Заходу у розриві цього хибного кола?

Є ще одна причина упередженості щодо термінологічних пошуків зарубіжних учених, зокрема, щодо терміну „новий націоналізм”. Вона полягає в тому, що в ейфорії інтернаціоналістської ідеології зі сторінок досліджень радянських учених майже зникла така категорія як „національні інтереси”. Це закономірно, бо за звичними ідеологічними стереотипами „національні інтереси” завжди мали поступатися місцем загальносоюзним інтересам.

Тому й не виникло бажання об'єктивно поставитися до пояснення В.Ліпка, за яким „на противагу класичному націоналізму, якому властива агресивна природа, політика, що її визначає новий націоналізм, спрямована на те, щоб держава могла бути більш обороноздатною і за характером мати внутрішню умоглядну спрямованість”. Огороджуючи новий термін від звинувачень у тому, що під його прикриттям: можуть висуватися егоїстичні вимоги, характерні для „класичного націоналізму”, В.Ліпк роз'яснював, що в „новому націоналізмі” самооборона і потреба у використанні результатів індустріального прогресу набувають тільки „вигляду націоналістичних емоцій”

Радянським суспільствознавством прийнято термін „інтернаціоналізм”, який означає ідеологію, спрямовану на захист інтересів як кожного окремого народу, так і спільних для них інтересів, на гармонізацію проблем, що виникають між ними. На жаль, цей термін перетворився на шори, що заважають вбачати в пошуках

західних фахівців прагнення відшукати шляхи усунення егоїзму з практики міжнародних стосунків. У цьому керівні кола Заходу зацікавлені не менше, ніж радянські.

Негативне ставлення до термінів типу „новий націоналізм” свідчило також про байдуже ставлення радянських дослідників до категорії загальнонаціональних інтересів, здатних об'єднувати різні класи, що входять до тієї чи іншої нації. Більше того, фетишизація класової солідарності по суті сприяла появі догм, що виправдовують міжнародну конфронтацію.

Так, у радянській критичній літературі знайшло притулок твердження, що міркування західних ідеологів про необхідність керуватися ідеєю про братерство всіх людей незалежно від майнового стану і класової приналежності, про сприяння зближенню людей не за класовою, а за національною ознакою спрямовані по суті проти марксистської ідеї класової солідарності трудящих і мають на меті приспати їхню пильність. З політизованої тези, що „абстрактні гасла, ідеї не лише безглузді, а й шкідливі” виникла думка, що по суті суперечить основоположним гуманістичним ідеям: „Інтернаціоналізм нічого спільного не має з поняттям про антропологічну єдність всіх людей. В умовах класового суспільства ніякої дружби народів „взагалі”, абстрактної солідарності не існувало і не існує. Утопічною є мрія про дружбу, взаємодопомогу і взагалі гідне людини життя в умовах капіталізму” (30. - С.165-166).

Загальнотеоретичні дискусії з питання про ідеологічне підґрунтя національної політики звичайно ж були продовжені на сторінках історіографічних праць, де порушувалися питання сутності національної політики в конкретних країнах. Це, зокрема, дослідження тих західних радянологів, де проводиться думка про неминучість націоналістичних рухів в СРСР.

Радянське суспільствознавство відносило такі тези на рахунок старої тенденції буржуазної науки - пояснювати всі суспільні процеси протиборством націоналістичних ідей. Оскільки розвиток капіталізму був пов'язаний з розвитком національних держав і вся його суспільна структура була пройнята націоналізмом, то й ідеологічна боротьба навколо національної проблематики здійснювалася на ґрунті націоналізму.

Для ілюстрації цієї тези зарубіжної історіографії наводилася, наприклад, точка зору Р.Пайпса, який вважає, що „великодержавний націоналізм” більшовиків поглинув „націоналізм” неросійських народів. У радянській критичній літературі це положення було прокоментовано так: більшовики, розв'язуючи національне питання, виходили з того, що суспільна свідомість в епоху панування буржуазії справді була деформованою націоналізмом. Ще до Жовтневої революції В.І.Ленін визнавав історичну

виправданість націоналізму пригнобленої нації і вказував, що саме в зв'язку з цим питання про співвідношення національного її інтернаціонального викликає особливий інтерес (5. - С.329). В добу імперіалізму, писав, зокрема, він „соціальна революція на може відбутися інакше, як у вигляді епохи, що з'єднує громадянську війну пролетаріату з буржуазією в передових країнах і цілий ряд демократичних і революційних, в тому числі національно-визвольних, рухів у нерозвинутих, відсталих і пригноблених націях" (4. – С.107) Однак підтримка боротьби пригноблених націй з боку пролетаріату, зауважували радянські дослідники, ніколи не була безумовною, а обмежувалася підтримкою тільки соціальної її сторони, що сприяло вивільненню національно-визвольного руху від націоналістичної оболонки (27, С.183-184).

Однобічний підхід до використання терміну „націоналізм" зарубіжними вченими виявився і під час полеміки про національно-державний устрій СРСР. Радянські дослідники постійно підкреслювали, що в ньому дістав своє втілення інтернаціоналістський характер марксистського підходу до національної політики. Західні автори, як правило, тверезо оцінювали характер радянської державності і цілком справедливо вважали його „недемократичним", „сумнівним", „фіктивним". Реакція на це на сторінках вітчизняної критичної літератури зводилася в основному до загальних тверджень, що „інтернаціоналізм соціалістичної державності дістав своє конкретне втілення в таких корінних принципах радянського національно-державного будівництва, як самовизначення націй, добровільність їх об'єднання в єдиній союзній багатонаціональній державі, повна національна рівноправність, створення націями і народностями, що проживають компактно, своєї національної державності, демократичний централізм" (25. - С.114).

Тези такого роду стали „символом віри" радянського суспільствознавства. Не допускалася навіть сама думка про можливість існування спільних рис в устроях соціалістичних і капіталістичних багатонаціональних держав. Адже, твердили наші вчені, буржуазний федералізм, виражаючи інтереси панівних класів, не ставить своїм завданням розв'язання соціальних і національних суперечностей і утворення державного співробітництва націй. Що ж до радянської державності, то вона постійно проголошувалася зразком втілення ленінського принципу національної політики: „Ми володарюємо не розділяючи, за жорстоким законом стародавнього Риму, а з'єднуючи всіх трудящих нерозривними ланцюгами живих інтересів, класової свідомості. І наш союз, наша держава міцніша, ніж насильницька влада, яка об'єднує брехнею і залізом а потрібні для імперіалістів штучні державні утворення" (6. - С.276). Тим часом у Радянському Союзі неухильно йшов процес нагромадження міжнаціональних

суперечностей, а історики змушені були стверджувати, що в „єдиній радянській багатонаціональній державі як добровільному союзу рівноправних і суверенних республік народи знайшли втілення своїх інтересів в прагненні побудувати комуністичне суспільство, що зумовлює внутрішню міць багатонаціональної Радянської держави, згуртованість народів, що населяють її" (35. - С.93).

Багатьох проблем у міжнаціональних стосунках в СРСР можна було б уникнути, якби неупереджено читалися праці зарубіжних авторів, зокрема Т.Раковської-Хармстоун, де вказувалося на суперечність між принципом демократичного централізму і федеративним устроєм країни. Для радянських авторів, на яких було покладено завдання критики, зручніше було повторювати тезу, що в умовах радянської системи федерація і централізм не суперечать один одному, а, навпаки, взаємно доповнюють одне одного, становлячи гармонійне ціле. Тим більше, що таке ставлення впливало і зі слів В.І.Леніна: „...Централізм, сприйнятий у справді демократичному розумінні, передбачає ... можливість повного і безперешкодного розвитку не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети" (7. - С.143-144).

Та повсякчас цитуючи К.І.Леніна, відшукуючи в його працях висловлювання, якими можна було б освятити існуючий стан міжнаціональних відносин, критики ніби забували основи наукової методики - шукати в будь-якому явищі суперечливі сторони, не лише позитивні, а й негативні.

Тому побутувала думка лише про позитивний вплив демократичного централізму на розвиток радянської федерації, виділялися тільки такі його сторони, як вжиття найважливіших заходів економічного, політичного і культурного характеру з можливо максимальним використанням творчої ініціативи і самостійності республік, коли „розширення їхніх прав і можливостей супроводжується зростанням відповідальності за збільшення вкладу в могутність союзної держави, за неухильне піднесення матеріального добробуту й культурного рівня трудящих, сприяє ще тіснішому взаємозв'язку, зближенню націй і досягненню їх повної єдності" (35. - С.95-96).

На практиці ж демократичний централізм посилював залежність республік від центру. Та негативні прояви цього принципу залишалися поза увагою авторів. Так, реальністю став процес денационалізації радянських народів. Однак це явище заперечувалося всіма радянськими суспільствознавцями, в тому числі й автором цих рядків (20. - С.147-149). Звичайно, визнання факту денационалізації порушило б усю ідеологічну конструкцію, що її зобов'язані були захищати автори критичних праць. I

насамперед, нищівного удару було б завдано самому принципу демократичного централізму.

Західні радянологи ототожнювали процес денаціоналізації з інтернаціоналізацією. Радянське суспільствознавство вважало, що такі думки випливають з примітивного тлумачення формули "демократичний централізм", коли друга її частина подається як антипод демократії. Автори критичних праць доводили, що в умовах радянського національно-державного устрою принцип демократичного централізму ніколи не суперечив демократії, більше того, він спирався на широке визнання прав і самостійності народів. На підтвердження цього наводилися ленінські думки: „На прикладі Російської Радянської республіки особливо наочно показується нам як раз, що тепер федерація, яку ми запроваджуємо і яку ми будемо запроваджувати, послужить саме найпевнішим кроком до найміцнішого об'єднання різних національностей Росії в єдину демократичну централізовану Радянську державу" (7. - С.143).

Негативний вплив принципу демократичного централізму виявлявся і в обмеженні суверенних прав радянських республік. З цієї причини більшість зарубіжних авторів взагалі вважає, що принцип федерації несумісний з принципом суверенітету. Цей висновок ґрунтувався на реальному зростанні всевладдя союзних міністерств. Однак і ця обставина не заважала виступати з критикою західної політології, з твердженням, що її теорії покликані замаскувати юридичне й політичне всевладдя монополій, ширмою якого в умовах імперіалістичної держави служить суверенітет.

Радянських дослідників не спиняло те, що ототожнення всевладдя монополій з імперіалізмом неминуче штовхало до певних логічних висновків щодо Союзної держави. Стереотипність мислення породжувала головним чином докори на адреси радянологів, які нібито не бажають зрозуміти принципово новий, соціалістичний тип радянської держави: „Буржуазні соціологи і політологи вперто ігнорують той факт, що успіхи й досягнення Радянської багатонаціональної держави визначаються насамперед інтернаціональною соціально-класовою природою соціалістичної державності - і держави диктатури пролетаріату, і загальнонародної соціалістичної держави" (25. - С.114).

Переконаність у незаперечній здатності Радянської держави і за її теперішнього устрою забезпечити розквіт і добробут всіх без винятку радянських народів породила скептичне ставлення до західної політичної думки, зокрема, до положення про національні інтереси як постійний фактор суспільного життя і про необхідність вивчення ідеології, що обстоює ці інтереси. Тим самим заохочувалося догматичне розуміння інтернаціоналізму, акценти

переносилися на політику інтеграції і консолідації без серйозного врахування процесів диференціації в міжнародних стосунках.

*

*

*

Полеміка між радянськими і зарубіжними авторами з питань, що стосуються політики як суспільного явища, наочно виявила негативні наслідки відсутності в нашій країні політології як самостійної наукової дисципліни. Не було такої суспільствознавчої дисципліни - не було і відповідних фахівців. Через це повз увагу радянських вчених проходили досягнення західної політологічної думки, нагромаджений зарубіжними фахівцями найцінніший емпіричний матеріал й спроби його узагальнення у вигляді теорії етнополітики.

Водночас дедалі більше виявлялася така негативна риса радянської критичної літератури, як пихатість, зверхність щодо пошуків західних фахівців, самовпевненість у питаннях володіння методологією пізнання політичних явищ, що призвело до самозаспокоєності, забуття того, що методологія, навіть найдосконаліша, сама по собі не може гарантувати вірність висновків та прогнозів.

Критична література, покликана давати об'єктивний науковий аналіз західного суспільствознавства, по суті була перетворена на спростування як самоціль. Утверджувалося схоластичне теоретизування, повторення з праці в працю одних і тих же догматичних положень без спроби розвинути їх на основі аналізу реальних процесів, що відбуваються як в Радянському Союзі, так і в усьому світі. Здавати на адресу національної політики КПРС були обов'язковим атрибутом як критичних, так і теоретичних праць з національного питання.

Реальне життя дало гіркий урок радянському суспільствознавству. В умовах міжнародних конфліктів в різних районах країни виявилось, що в усій виданій літературі майже неможливо відшукати ґрунтовних рекомендацій щодо розв'язання тих чи інших проблем, чи принаймні глибокий всебічний їх аналіз. Низький рівень сучасного стану розробки теорії національного питання виявляється також у відсутності цілісних концепцій та шкіл з національної проблематики.

Подолання застійних явищ у дослідженнях національних відносин є нині одним з головних завдань, що стоять перед радянським суспільствознавством. Першорядним кроком на цьому шляху має бути утворення політології як окремої наукової

спеціальності, негайне вивчення основних положень зарубіжних теорій з національної політики з усіма їх складовими частинами: суб'єкти і об'єкти національної політики, лідери національних рухів, причини міжнародних конфліктів, шляхи розв'язання етноконфліктних ситуацій і т.д. Першочерговий внесок у розробку радянської теорії національної політики має зробити історична наука, бо саме вона створює емпіричну базу політологічних концепцій. Виконати цю функцію історія зможе лише за умов ідеологічної та соціальної незалежності, вільного доступу до всіх рівнів інформації про реальний, а не уявний стан міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - 2-е вид. - Т.2. - С.3-129.
2. Ленін В.І. Новий революційний робітничий союз // Повне збір. творів. - Т.10. - С.263-274.
3. Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів. - Т.24. - С.111-145.
4. Ленін В.І. Про карикатуру на марксизм // Повне збір. творів. - Т.30. - С.72-124.
5. Ленін В.І. Статистика і соціологія // Повне збір. творів. - Т.30. - С.329-336.
6. Ленін В.І. Заключне слово перед закриттям з'їзду 18 (31) січня // Повне збір. творів. - Т.35. - С.275-278.
7. Ленін В.І. Первісний варіант статті „Чергові завданням радянської влади" // Повне збір. творів. - Т.36. - С.121-154.
8. Абдулатинов Р.Г., Бурмистрова Т.Ю. Ленинская политика интернационализма в СССР: история и современность. - М., 1982. - 268 с.
9. Ангели Ф.А. Национальная политика КПСС: правда жизни и вымыслы фальсификаторов. - Кишинев, 1983. - 104 с.
10. Андрущенко В.П., Савельев В.Л. Интернационализм политической культуры советского народа и несостоятельность буржуазных фальсификаций // Великая сила братского единства. - Киев, 1983. - С.296-300.
11. Баграмов Э.Л. Интернационалистское воспитание в борьбе против враждебной идеологии // Актуальные проблемы национального и интернационального в духовном мире советского человека. - Баку, 1984. - Вып.1. - С.76-92.

12. Баграмов Э.А. Критика буржуазных концепций национальных отношений при социализме // Коммунизм и нации. - М., 1985. - С.311-336.
13. Баграмов Э.А. Критика буржуазных фальсификаций марксистско-ленинской теории и практики решения национального вопроса // Великий Октябрь, социализм и национальный вопрос. - Ереван, 1982. - С.276-300.
14. Баграмов Э.А. Марксистско-ленинская теория национальных отношений и современная идеологическая борьба // Социализм и нации. - М., 1975. - С.51-57.
15. Голотвин Ж.Г. Политическое единство народов СССР и тщетность попыток его ослабления // Критика фальсификаций национальных отношений в СССР. - М., 1984. - С.115-138.
16. Голотвин Ж.Г. Сближение наций, народностей СССР: правда против вымыслов // Против буржуазных фальсификаторов истории и политики КПСС. - М., 1980. - С.211-225.
17. Зайцева Е.А. Критика буржуазных фальсификаций национальной политики КПСС // Национальная политика КПСС. - М., 1981. - С.208-253.
18. Иордан М.В. Несостоятельность некоторых антимарксистских интерпретаций пролетарского, социалистического интернационализма // Критика буржуазных концепций национальной политики КПСС. - М., 1986. - С.58-70.
19. Куличенко М.И. Идеологическая борьба по проблеме развития наций и национальных отношений // Критика фальсификаций национальных отношений к СССР. - М., 1984. - С.23-76.
20. Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. - М., 1972. - 567 с.
- 20а. Майборода О.М. В полоні етнополітичних постулатів // Український історичний журнал. - 1987. - № 9. - С.144-147.
21. Майборода О.М. Критика буржуазных концепций этногенезу українського народу. - Київ, 1987. - 191 с.
22. Марцуль Г.С. Торжество ленинской национальной политики и ее буржуазные фальсификаторы. - Минск, 1975. - 160 с.
23. Нагорная Л.А. Братское сотрудничество народов СССР и современная идеологическая борьба // Великая сила интернационального единства. - Киев, 1979. - С.290-327.
24. Нагорная Л.А. Ленинская национальная политика и банкротство ее „критиков“. - Киев, 1984. - 206 с.
25. Нагорна Л.П. Проти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС. - Київ, 1974. - 198 с.
26. Политическое самообразование. - 1989. - № 12. - С.47-57.
27. Прохоров В.П., Сергеев СВ. Образование СССР и национальные отношения в советском обществе в освещении

буржуазной историографии 70-х годов // История СССР. - 1982. - № 6. - С.179-190.

28. Римаренко 10.11. Антисоциалистический альянс. - Киев, 1981. • 214 с.

29. Римаренко 10.11. Идеологическая борьба по вопросу о сущности нации // Социализм и нации. - М., 1975. - С.256-260.

30. Сарсенбаев Т. О некоторых извращениях буржуазной идеологией и ревизионистами сущности пролетарского интернационализма // Национальный вопрос и современная идеологическая борьба. - Ташкент, 1977. - С.164-168.

31. Симоненко Р.Г. Критика буржуазно-националистических интерпретаций общественно-исторического развития // Критика национализма - реакционной идеологии современной буржуазии. - Киев, 1981. - С.56-130.

32. Соломатін М.М. Банкрутство фальсифікаторів ленінської національної політики // Буржуазний націоналізм - знаряддя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки. - Київ, 1979. - С.191-230.

33. Федосеев А.А. Политика как объект социологического исследования. - Л., 1974. - 123 с.

34. Хидоятов Г.А. Ленинская национальная программа и современная идеологическая борьба. - Ташкент, 1972. - 296 с.

35. Чертина З.С. Национальные отношения при социализме в буржуазной историографии США. - М., 1982. - 140 с.